

2020-2022

ISSN-2320-4494

RNI No. MAHAUL03008/13/2012-TC

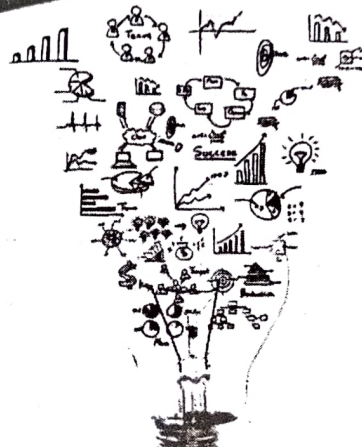
Impact Factor : 2.7286

POWER OF KNOWLEDGE

An International Multilingual Quarterly Peer Review Refereed Research Journal

VOLUME - I ISSUE - I
April to June 2021

ARTS | COMMERCE
SCIENCE | AGRICULTURE
EDUCATION | MANAGEMENT
MEDICAL | ENGINEERING & IT | LAW
PHARMACY | PHYSICAL EDUCATION
SOCIAL SCIENCE | JOURNALISM
MUSIC | LIBRARY SCIENCE |

www.powerofknowledge.co.in

E-mail : powerofknowledge3@gmail.com

Editor
Professor Dr. Sadashiv H. Sarkate

28	६६ व्या अखिल भारताचे मराठी नाट्य संमेलनाध्यक्ष मा.श्री.सुरेश खरे यांच्या अध्यक्षीय भाषण	प्रा. श्री. वाळूळ नरेंद्र पांडुरंग	108-111
29	इतिहासाचा शैक्षणिक कथा: जुबा	प्रा. मुलवल्ली मेजोदीन	112-117
30	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे	118-123
31	उत्तम कांबळे यांच्या पारध्याची गाय या साहित्यकृतीचा संक्षिप्त मागोवा	प्रा. डॉ. सुभाष निवृत्ती शेकडे श्री रामदास धोंडिबा टेकाळे	124-126
32	शेतकरी संघटनेची चळवळ : सामर्थ्य आणि मर्यादा	प्रा. डॉ. गजानन जाधव	127-129
33	मराठी साहित्यात असलेलेकादंबरी वाङ्मयाचे स्वरूप व महत्व	सारिका संदिपान फरांडे	130-134
34	दलित आत्मकथेत आलेली शाळेतील अस्पृश्यता	प्रा. डॉ. नामदेव शिंदारे	135-139
35	सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासणा करणारी दीर्घ किवाता : शेणाला गेलेल्या पोरी	प्रा. बाजीराव कृष्णाजी पाटील	140-148
36	युद्ध नको बुद्ध हवा	डॉ. पुरोषोत्तम गुणवंतराव पखाले	149-151
37	अनुवादित साहित्य तंत्र आणि स्वरूप	डॉ. विठ्ठल केदारी	152-155
38	टोपी शुक्ला में चित्रित आधुनिक समस्याएँ	प्रा. कलशेष्टी महादेव काशिनार्थ	156-159
39	आपका बंटी उपन्यास में चित्रित बाल मनोविज्ञान	डॉ. सिधेश्वर विठ्ठल गायकवाड	160-163
40	बुद्ध वाणी में पाली	प्रशांत हाबु शिंदे	164-167
41	भारतीय समाज और दलित जीवन	गायकवाड रंजना शिवाजीराव	168-173
42	तुलसीदास के काव्य की प्रासंगिकता	डॉ. बोईनवाड एन.एन	174-177
43	भारतातील सर्वाजनिक सहभागाचे मॉडेल Rural Developent	डॉ. गजानन देवराव चिट्टेवाड	178-182
44	19 व्या शतकाचा प्रारंभ आणि महाराष्ट्रातील सामाजिक व धार्मिक घडामोडी	प्रा. डॉ. जाधवर बी. डी.	183-185
45	रांजणो गावातील नागशिल्प	डॉ. सावंत के. डी.	186-188
46	राजर्षी शाहूमहाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक कार्य	प्रा. राजाभाऊ चव्हाण	189-192
47	नविन कृषी कायदे आणि कृषी उत्पन्न बाजार समिती	प्रा. डॉ. मुजमुले बी. एस.	193-197
48	महाराष्ट्रातील अंगणवाडी सेविकांच्या आर्थिक व सामाजिक स्थितीचा कार्यात्म आढावा : सातारा जिल्हा	सुनिता बनकर	198-201
49	वी.एड द्वितीय वर्ष आंतरवासिता ऑनलाईन माध्यमातून उपक्रम व परिणामकारकतेचा अभ्यास	डॉ. वैशाली शा. कंकाळे	202-203
50	कोंकण आदिवासी जमातीची निसर्ग संस्कृती आणि सामाजिक जीवनाचा अभ्यास	प्रकाश महादू गावित	204-207
51	जयपूर - अत्रालो घराण्याची परंपरा व वास्तवता यांचा अभ्यास	डॉ. विनोद ठाकूर देमाई	208-213

राजर्षी शाहूमहाराज यांचे स्त्री शिक्षणविषयक कार्य

प्रा. राजाभाऊ चव्हाण

इतिहास विभाग

महिला महाविद्यालय, गेवराई जि. बीड

प्रस्तावना:-

महाराष्ट्रात दहाव्या शतकापासून ते मध्ययुगीन कालखंडापर्यंत तसेच मध्ययुगीन काळाच्या अंताच्या लगतची नवयुगातील काही वर्षे पाहता असे आढळते की, होऊन गेलेल्या अनेक संत हात्म्यांनी केलेल्या कार्यामुळे येथील सामाजिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन समृद्ध बनवले आहे. त्यांनी अमूल्य असा आध्यात्मिक नैतिक वारसा येथील जनतेला दिला आहे. १७ व्या शतकात व तदनंतर संपूर्ण भारतावर इंग्रजी सत्तेचा अंमल सुरू झाला. इंग्रजांच्या पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावाखाली भारतीय समाज जीवन पूर्णपणे ढवळून दोन प्रवाह निर्माण झाले. एक सनातनवादी तर दुसरा सुधारणावादी विचारवंतांचा सनातनवादी विचारसरणी असणाऱ्यांनी इंग्रजी सत्तेने आपल्या धर्मावर व संस्कृतीवर अतिक्रमण केले त्या पासून वाचविले पाहिजे. तर सुधारणावादी आपल्या समाजातील अंधश्रद्धा खुळचट, कल्पना, कालबाह्य प्रथा यांचे उच्चाटन होऊन त्यात प्रगतिशील सुधारणा होणे आवश्यक आहे. यासाठी इंग्रज सत्तेचा वापर करून घेणे आवश्यक आहे. येथील तरुणांमध्ये पाश्चिमात्य शिक्षणपद्धती, व्यक्तिस्वातंत्र्य मानवतावादी दृष्टिकोन इतर घटका विषयी जागृती झाली. १९ व्या शतकात खऱ्याअर्थाने प्रबोधनाचा आरंभ झाला. तरी पूर्वी पासून चालत आलेल्या भारतीय समाज व्यवस्थेत त्याचे मूळ सापडते हे मूळ परंपरागत जातिव्यवस्थाच आहे. हिंदू धर्मातील मायावाद, कर्मकांड, पुणर्जन्म, पाप-पुण्य पवित्र-अपवित्र, अनुवंशिकता इत्यादीशी चातुर्वर्ण्य विचार संबंधीत आहेत. ते विचार आपल्या राष्ट्राशिवाय जगाच्या पाठीवर कोठेही अस्तित्वात नव्हती. हे आपल्या व्यवस्थेचे वैशिष्ट्ये आहे. समाज व्यवस्थेतील एक घटकाला सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि राजकीय दृष्ट्या मागे ठेवून पशुहूनही हीन, ज्यांची सवली सुद्धा निशिध्द गणली जाते. अशा पद्धतीने या घटकाला आपण वागविण्यात काही चूक करीत आहोत याचे भानही इतर घटकांना अगदी १९ व्या शतकापर्यंत जाणवले नाही. दैनंदिन सामाजिक जीवनातील जातीभेद नाहीसा करण्यासाठी तत्कालीन समाज व्यवस्थे विरुद्ध पहिले बंड महाराष्ट्रातून महात्मा फुले यांनी पुकारले. पुढे याच बंडानंतर राजर्षी शाहूमहाराज, प्रबोधनकार ठाकरे हे समाजसुधारक म्हणून पुढे आले. म्हणून स्त्री शिक्षणाचे पुढारी महात्मा फुलेच आहेत. फुलेंचा वारसा म्हणजे सार्वजनिक सत्यधर्माची स्थापना केली होती. सत्यशोधक चळवळ खेडोपाडी पाहोचविण्याचा प्रयत्न केला होता. आपला असंख्य अखंडातून महिलेची थोरवी गायली होती. एका अर्थाने वातावरण तयार होते. राजर्षी शाहुने या वातावरणाचा लाभ महिलांच्या मुक्तीसाठी आणि एकूणच समाज क्रांतीसाठी करायचे ठरविले. दलित, दुर्बल, पीडित घटकांना जेव्हा चांगले जगण्याची उमेद प्राप्त होते, त्यांच्या कपाळावर उमटवलेले शुद्धतेचे शिक्के अस्पष्ट होऊ लागतात, महिलेला जेव्हा माणूस म्हणून मान्यता मिळते, तेव्हा समाजक्रांती व्हायला लागते. त्यासाठी महाराज स्वतःचे सिंहसन वापरत होते. निंदानालस्ती सहन करत होते. न डगमगता त्यांनी क्रांतीचे चक्र फिरवले.^१

स्त्री शिक्षणविषयक कार्य :-

राजर्षी शाहुमहाराज हे कृतिशिल आणि कर्त राज्यकर्ते होते त्यांनी स्त्री-शिक्षणाचा प्रसार शीघ्रगतीने व्हावा यासाठी भरसक प्रयत्न केले त्यांचा प्रभाव इतरांवर हमखास पडत असे स्त्री शिक्षणाच्या माध्यमातून त्यांनी आपले जीवन निरर्थक नसून ती एक सामाजिक पूजा असल्याचा विचार स्त्री शिक्षणाचा माध्यमातून प्रचलित केला होता. म्हणूनच त्यांना स्त्री शिक्षणाचे केवारी म्हटले आहे. त्यांचे स्त्री शिक्षण विषयक कार्य पुढील प्रमाणे.

१) स्त्री शिक्षणामुळे कुटुंब व समाजाचा विकास :- शिक्षणामुळे कुटुंब व समाजात आदर मानाचे स्थान प्राप्त झाले. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाकडे लक्ष दिले. मिस लिटल या शिक्षणाधिकारी असणाऱ्या इंग्रजबाई मायदेशी गेल्यावर फिमेल ट्रेनिंग स्कूलमधील शिक्षिका रखमाबाई केलवकर यांना शिक्षणाधिकारी म्हणून नेमले. हुशार मुलींना दररोज शिष्यवृत्ती ठेवल्या होत्या. राजाराम महाविद्यालयातील सर्व मुलींना शिक्षण मोफत केले. रखमाबाई या महाराजांच्या मदतीने वैद्यकीय शिक्षण घेऊ शकल्या तसेच प्रौढ व मागासलेल्या स्त्रियांसाठी महाराजांचे १९१९ मध्ये एक आदेश काढून त्यांच्या व शिक्षणासाठी राहण्याची जेवणाची सर्व व्यवस्था केली.^३

२) स्त्री शिक्षण मानसिक विकासासाठी :- मानवाचा तिसरा डोळा म्हणजे शिक्षण होय. अस्पृश्य व स्त्रियांना शिक्षण मिळावे यासाठी राजर्षी शाहुमहाराजांनी प्रयत्न केले. त्यावेळी समाजाने स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला होता, त्यावेळी त्यांनी स्त्री शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले होते. स्त्रियांच्या मानसिक विकासासाठी शिक्षण देण्यावर त्यांचा भर होता. महाराजांनी आपली विधवा सून इंदुमती देवींना शिक्षणासाठी प्रवृत्त केले होते. त्यामुळे समाजातील विधवा स्त्रीमुक्तीला चालना मिळाली म्हणजेच त्यांना अगोदर त्यांच्या शिक्षणाची सोय करून शिक्षित बनवणे गरजेचे आहे, हे महाराजांनी लक्षात आले.^४

३) स्त्रियांना परंपरागत रुढीतून बाहेर काढण्यासाठी शिक्षण :- परंपरागत रुढीनुसार स्त्रियांना शिक्षण देणे पाप समजले जाई. पडदापध्दती आणि बालविवाह पध्दती, अस्तित्वात होत्या अशा रुढीतून बाहेर काढण्यासाठी स्त्रियांना ताठमानेने जगता यावे यासाठी त्यांना शिक्षणाशिवाय तरणाट्यांना नाही. महाराजांनी जाणले होते त्यांनी स्त्री शिक्षण देण्याचा मार्ग काढला होता. महात्मा फुले हे असा शिक्षण महर्षी होते. त्यांनीच प्रथम स्त्रीशुद्धिकांना शिक्षणाचे दारे खुली केली. म्हणून महात्मा फुले हे शाहुमहाराजांना आदर्श पुरुष वाटले. शैक्षणिक क्षेत्रात महात्माफुल्यांना वाट पुसत पुढे जावे धोरण शाहुमहाराजांनी आपल्या मनाशी सुनिश्चित केले होते. त्यामुळे शाहुमहाराजांनी महात्मा फुल्यांची परंपरा पुढे सुरू ठेवली.^५

४) शिक्षकाची नियुक्ती :- स्त्रियांना शिकविण्यासाठी महाराजांनी गुणी शिक्षक व चारित्र्य संपन्न शिक्षकांची नियुक्ती केली. यासाठी त्यांनी भार्गवराव कुलकर्णी या अनुभव संपन्न चरित्रवान शिक्षकाची स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी नेमणूक केली होती.

५) मानवतावादी दृष्टिकोनातून स्त्री शिक्षण :- राजर्षी शाहुमहाराजाने स्त्री शिक्षणविषयक दृष्टिकोन मानवतावादी होता. त्यासाठी त्यांनी स्त्री शिक्षण प्रसारासाठी एक हुकूमही काढला होता. सूनबाई इंदुमती देवीस पत्र शिक्षणामुळे तुझी बुद्धी जसजशी विकसित होईल तसतसे तुझे विचार

अधिकाधिक उदात्त होत जातील. म्हणून अभ्यासाची हेळसांड करू नकोस. तुला सुशिक्षित विदूषी करावे अशी माझी फार इच्छा आहे. अस्पृश्यांच्या शिक्षणापासून ते स्त्री शिक्षणापर्यंत दूरच्या नजरेने पाहणारे एक जाणते शिक्षणतज्ञ होते. सुजान शिक्षण महर्षी होते महाराजांच्या कार्यवैशिष्ट्य विशद करताना त्यांचे गुरु एस.एम.फ्रेझरनी काढलेले उद्गार मननीय आहेत. ते म्हणतात, "शाहुमहाराजांच्या जीवित कार्याचा गाभा म्हणजे त्यांच्या ठायी असलेली मानवतावादी विशाल दृष्टी आणि कोणाचीही भीड मुर्वतन ठेवणारी दडपणाने दबली न जाणारी विलक्षण साहसी वृत्ती यांचा सुंदर संगम होय." स्त्री शिक्षणाबद्दलची साहसी वृत्ती आणि मानवतावादी विशाल दृष्टी यांखरच कौतुकास्पद होती. ज्या काळात शाहुने हे स्त्री शिक्षणाचे कार्य केले त्या काळात स्त्रियांनी शिक्षण घेणे हे एक पाप समजण्यात येई. त्या काळात बालविवाह पध्दत होती. पडदा पध्दती देखील रुढ होती. त्यामुळे स्त्री शिक्षणाला अनेक अडचणी निर्माण झाल्या होत्या अशा वेळी राजर्षीने स्त्रीशिक्षणासाठी एक नवा प्रशस्त मार्ग निर्माण केला. ज्या काळात समाज स्त्रियांना शिक्षण नाकरत होता, त्या काळात महाराजांनी स्त्रीशिक्षणाविषयी आपले विचार प्रकट केले. प्रत्यक्ष स्त्रीशिक्षणाचे कार्य करून दाखविले.^६

६) जगण्यासाठी स्त्रीशिक्षण :- राजर्षी शाहुमहाराज म्हणतात की, एखाद्या पुरुषाला शिक्षण दिले तर एक व्यक्तीला दिल्यासारखे आहे. परंतु एखाद्या स्त्रीला शिक्षण दिले तर ते सर्व कुटुंबाला दिल्यासारखे आहे. स्त्री शिक्षणाची गरज ओळखून स्त्रियांनी स्वतःचा उद्धार केला पाहिजे. स्त्री शिक्षण घ्यावयाचे एक स्वालंबी, स्वाभिमानी, आदर्श व समर्थ स्त्री म्हणून जगण्यासाठी शिक्षणामुळे स्त्रीला स्त्रीपण प्राप्त होते. त्यामुळे ती स्वतःचा उद्धार स्वतः करू शकते.

७) स्त्री शिक्षणाची सोय :- राजर्षी शाहुमहाराजांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी स्वतंत्र शाळा काढल्या होत्या. मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे व त्यांच्या शिक्षणाचा प्रसार शीघ्रगतीने व्हावा या हेतूने त्यांनी मुलींच्या स्वातंत्र्य शाळा स्थापन केल्या होत्या. बहुजन समाजाला लागलेले मोठे दोन रोग म्हणजे अज्ञान व दारिद्र्य याचे मूळ कारण म्हणजे शिक्षण. शिक्षणाचा अभाव म्हणजे अविद्या या अविद्येने शुद्रातिशुद्र समाजात किती अनर्थ केले आहेत, याची आपल्या बांधवांना पहिली जाणीव करून देणारी थोर पुरुष म्हणजे महात्मा फुले. त्याचे हेच कार्य पुढे शाहु महाराजांनी आपल्या राज्यात चालू ठेवले शिक्षणाची महती सांगताना महाराज म्हणतात, "शिक्षणानेच आमचा त्रणोपाय आहे, शिक्षणाशिवाय कोणत्याही देशाची उन्नती झाली नाही, असे इतिहास सांगतो. अज्ञानात बुडून गेलेल्या देशात, उत्तम मुत्सद्दी व लढवे वीर कधीही निपजणार नाहीत. म्हणूनच सक्तीच्या व मोफत शिक्षणाची अत्यंत आवश्यकता आहे. या बाबतीत आमचा गतकाल म्हटला म्हणजे इतिहासातील एक अंधारी रात्र आहे. फक्त एक जातीने विद्येचा मक्ता घेतला होता. मनु आणि त्यांच्या मागून झालेला शास्त्रकारांनी, त्या त्या वेळेच्या ध्येयाला अनुसरून निरनिराळ्या जातीच्या व्यवहारास बंधनकारक असे निर्बंध रचिले आणि कमी जातीच्या लोकांना विद्यामंदिराचे दरवाजे बंद करण्यात आले. त्यांचे स्वतःचे धर्मग्रंथ आणि वेद हे सुध्दा वाचण्याची मनाई होती."^७

८) शिक्षणासाठी मुलींना शिष्यवृत्ती योजना :- मुलींनी मुलाप्रमाणे शिक्षण घ्यावे या उदात्त हेतूने राजर्षी शाहुमहाराज यांनी राजाराम कॉलेज मध्ये शिक्षण घेणाऱ्या मुलींची संपूर्ण फी माफ

केली. राधाबाई आवकासाहेब महाराज स्कॉलरशीप या नावाने मुलींना शिष्यवृत्ती शिक्षणासाठी दिल्या जात. त्यांचे शैक्षणिक विचार आणि धोरण हे दलित, वंचित व मागासवर्गीयांना त्यांच्या गुलामीतून सोडवून मुक्त करून मानवी प्रतिष्ठा मिळवून देण्यासाठी प्रयत्नशील होते.

सारांश :-

शाहु महाराजांचे शैक्षणिक कार्य आपल्या संस्थानापुरतेच मर्यादित नव्हते तर डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी, नाशिक, पंढरपूर, अहमदनगर या ठिकाणी सुध्दा वसतिगृह सुरू करण्याचे प्रेरणा दिली होती व सढळ हाताने मदत केली. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीचा ध्यास घेतलेल्या प्रजाहितदक्ष राजा म्हणजेच राजर्षी शाहु महाराज. अंधश्रद्धा, निरक्षरता, गरिबी यात अडकलेल्या समाजाची जनजागृती प्रबोधनाद्वारे बाहेर काढण्याचे काम त्या काळी शाहु महाराजांनी केले जनतेला शिक्षण देवून सुशिक्षित व जागृत करून त्यांना आत्मनिर्भर बनविण्यास त्यांचे व्यक्तिमत्त्व केवळ कोल्हापूर संस्थाना पुरते मर्यादित न रहाता भारतभर पोहोचले. अशा या व्यापक दृष्टीच्या उदार अंतःकरणाच्या, स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व या मूल्यांच्या प्रतिष्ठापणेसाठी आजन्म झगडणाऱ्या राजर्षीला कर्मवीर शिंदे यांनी 'सर्वांगपूर्ण राजपुरुष' अशा शब्दात गौरविले आहे. सर्व धर्मांमध्ये जातीमध्ये स्त्री शिक्षणापासून वंचित आहे त्यांच्या उधाराचे महान कार्य आपल्या हातून घडावे हे इच्छा राजर्षी शाहुमहाराजांची होती.

संदर्भसूची :-

- १) नरके हरी (संपादक), आम्ही पाहिलेले महात्मा फुले, महात्मा ज्योतीराव फुले चरित्र साधने प्रकाशन समिती, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, अकरावी आकृती २०१८, पृ.क्र.१३९
- २) आबणे राम, राजर्षी शाहु महाराज आणि प्रबोधनकार केशव सीताराम ठाकरे यांचे चरित्र आणि विचार, माता लक्ष्मी प्रकाशन, पुणे द्वितीयावृत्ती २०१७ पृ.क्र.८३
- ३) पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहु छत्रपती पत्रव्यवहार आणि कायदे, सुमेरु प्रकाशन, डोंबिवली, प्रथमावृत्ती २००७, पृ.क्र.२३
- ४) पाटील अजित, लोकराजा शाहु छत्रपती, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती २००९, पृ.क्र.७१.
- ५) कांबळे बी.ए., करवीर नरेश शाहु छत्रपती, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१५, पृ.क्र.४५.
- ६) भगत रा.तु., राजर्षी शाहु शाहु छत्रपती जीवन व शिक्षण कार्य, रिया पब्लिकेशन्स, कोल्हापूर २०१६, पृ.क्र.१६३
- ७) पवार जयसिंगराव, राजर्षी शाहु छत्रपती जीवन व कार्य, महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती २०१२, पृ.क्र.९५